

Fra Luther til konkurrencestaten

Fra Luther til konkurrencestaten

Jørn Henrik Petersen

Syddansk Universitetsforlag
2016

© Forfatteren og Syddansk Universitetsforlag 2016
University of Southern Denmark Studies in History and Social Sciences vol. 529
Sat og trykt af Specialtrykkeriet Viborg A/S
Omslag: Mikkel Henssel
ISBN 978 87 7674 979 8

Mekanisk, fotografisk, elektronisk eller anden mangfoldiggørelse af denne bog er kun tilladt med forlagets tilladelse eller ifølge overenskomst med Copy-Dan

Syddansk Universitetsforlag
Campusvej 55
5230 Odense M
www.universitypress.dk

Indholdsfortegnelse

Forord	9
Indledning	13
Kapitel I. Fattigdom og fattigforsørgelse omkring reformationstiden. . .	21
I.a Middelalderens syn på fattigdom.	23
I.b Luthers opgør med den hidtidige teologi og fattigdomsopfattelse	25
I.c En senere tids syn på middelalderens fattigunderstøttelse.	28
I.d Augsburg, Nürnberg og Strasbourg.	30
I.e Belgien og Holland	35
I.f Karl V	37
Kapitel II. Juan Luis Vives – Luthers samtidige	40
II.a Hvem var Vives?	41
II.b Vives’ tankeverden. Den første bog	43
II.c Vives’ tankeverden. Den anden bog.	46
II.d Lidt mere om Vives’ arbejde.	50
II.e Fattigforsørgelse i det 16. århundrede – en mere generel betragtning	53
Kapitel III. Elementer af Luthers sociaetik.	55
III.a Hvem var Luther?	59
III.b Luther om fattigdom	61
III.c Teserne. Aflad eller fattigdomsforsørgelse?	64
III.d Sola fide.	67
III.e Til den kristne adel	74
III.f Om synet på arbejdet.	78
III.g Om kald og stand	82
III.h ‘Toregimentelæren’	84
III.i Om indkomstfordelingen	92
III.j Wittenberger- og Leisniger-ordinansen.	92
III.k Homo incurvatus in se	101
III.l Fyrstespejlet	103

III.m Kristendom og politik	106
III.n Den Lutherske socialetik i punktform	107
III.o Vinden vender.	109
III.p Bugenhagen. Kirkeordningernes fader	111
Kapitel IV. Dansk sociallovgivning fra reformationen til 1708.	114
IV.a Reformation i Danmark	117
IV.b Braunschweiger- og Hamburger-ordinansen	120
IV.c Reformationsrecessen 1536. Ingen blandt de kristne skal tigge	126
IV.d En forløber.	128
IV.e Kirkeordinansen.	129
IV.f Kirkeordinansen i praksis. Palladius' visitatsbog	133
IV.g Tiggeriforordninger	135
IV.h Christian V's Danske Lov af den 15. april 1683	142
IV.i Den københavnske fattigforordning af 1698.	144
IV.j Luther og udviklingen frem til 1708	145
Kapitel V. Dansk sociallovgivning fra 1708 til 1890	147
V.a 1708-forordningen	150
V.b 1730'nes indgreb	157
V.c Kommissionen angående fattigvæsenets bedre indretning	160
V.d Oplysningstidens socialreform. København.	162
V.e Oplysningstidens socialreform. Købstad og land	166
V.f Oplysningstidens reformer under pres	168
V.g De fattiges kasse	169
V.h Krebs, Martensen og Monrad.	170
V.i Den filantropiske idé.	173
V.j Ratzingers og Ehrles konklusioner på deres historiske fremstilling	175
V.h Luther og udviklingen fra 1708 til 1890	177
Kapitel VI. Dansk sociallovgivning fra 1891 til velfærdsstaten	180
VI.a Lovgivningen i 1890'erne	187
VI.b Arbejdsløshedsforsikring og hjælpekaselov	191
VI.c Fra skøn til ret	192
VI.d Fortsat uddifferentiering og introduktion af retsprincippet. Venstres 'lille socialreform'	198
VI.e Steinckes socialreform	202
VI.f Socialreform og filantropi	203

VI.g 'Toregimentelære i det 20. århundrede	204
VI. h Fra socialhjælps- til socialsikringsstaten. En Luthersk vurdering	210
Kapitel VII. Velfærdsstaten	214
VII.a Velfærdsstaten	217
VII.b Den politiske debat	218
VII.c Kirkefolket om velfærdsstaten	221
VII.d To teser om Luther og velfærdsstaten	228
VII.e Begrebet civilreligion	230
VII.f Den klassiske velfærdsstat	231
VII.g Dekommodificering	234
VII.h Den socialdemokratiske civilreligion	235
VII.i En normativ teori om velfærdsstaten	239
VII.j Det 'rent-søgende' menneske	241
VII.k Luther og velfærdsstaten	243
Kapitel VIII. Mod aktiveringskultur og konkurrencestat	249
VIII.a Legitimitetsproblemer	251
VIII.b Moderniseringsredegørelserne	254
VIII.c Socialdemokratisk modernisering	256
VIII.d Venstre bevæger sig mod midten	259
VIII.e Aktiveringslinjen vinder frem	261
VIII.f Aktivering under socialdemokratisk ledelse	262
VIII.g Socialdemokratisk aktiveringstænkning	263
VIII.h Incitamentstænkning	265
VIII.i Mod konkurrencestaten	267
VIII.j Fra ret til pligt	272
VIII.k Fra samfundsmenneske til opportunist	272
VIII.l Synet på afhængighed	273
VIII.m 'Værdigt' og 'ikke værdigt' trængende	275
VIII.n Fællesskabsbegrebet	276
VIII.o Den ændrede civilreligion	277
VIII.p Luther og konkurrencestaten	280
Noter	287
Referencer	291

Forord

Denne bog er spøjs, både hvad angår baggrund og indhold.

Baggrunden var en telefonopringning fra domprovsten i Ribe, Jens Torkild Bak. Han har i efterhånden mange år – sammen med andre gode mænd og kvinder – været drivkraft bag det såkaldte ‘Bjerremark-seminar’ arrangeret af *Forum for Europæisk Kirkekundskab* (FEKK). Han ringede forrige sommer for at bede mig om et bidrag til 2016-seminaret. Det skulle trække en linje fra Luther til konkurrencestaten. Og så blev seminaret aflyst; man da var jeg gået i gang. Derfor blev oplægget i stedet til den bog, du nu holder i hånden. Sådan kan det gå.

Bogen er også spøjs hvad indholdet angår. Den skriver sig ind i en nyere udviklingslinje i velfærdsforskningen, der inddrager tro og religion som baggrund for forståelsen af den enkelte velfærdsstats udvikling og indsigten i velfærdsstaternes forskellighed. Forskellighederne har været dyrket i en omfattende komparativ forskning, som jeg ikke berører.

Mit arbejde tager afsæt i den del af forskningen, som i højere grad anlægger et lineært perspektiv og ser på sammenhængen mellem et enkelt lands – in casu Danmarks – velfærdsudvikling og landets fremherskende trosforestilling. Det betyder, at jeg prøver at spore eftervirkninger fra Luther på den socialpolitiske udvikling. Det drejer sig ikke om virkninger, som er en følge af det historisk fredsommelige forhold mellem kirke og stat i Danmark sammenlignet med mange andre lande, men om sammenhængen mellem den Lutherske forkyndelse – den Lutherske trosforestilling og den dertil hørende Lutherske socialetik – og bevægelsen fra reformationstiden og frem mod velfærds- og konkurrencestaten. Det er selvsagt en kunstig – måske vanvittig – tanke at ville spore en sammenhæng mellem en præmoderne, senmiddelalderlig kirkelig og social reformator, Martin Luther (1483-1546), og en empirisk udviklingslinje gennem 500 år, men der har nu engang gennem disse 500 år vedvarende lydt en Luthersk forkyndelse fra de danske prædikestole. Derfor har jeg kastet mig ud i denne heroiske øvelse, der ser den reformatoriske teologi som et bidrag til forståelsen af udviklingen frem imod velfærds- og konkurrencestaten.

Når det er en spøjs eller heroisk øvelse, skyldes det selvfølgelig, at Luthers tænkning, som den udfoldes i et meget omfattende forfatterskab, spejler en anderledes livs- og tankeverden, der udspiller sig i en verden meget forskellig fra vores. Derfor er det Lutherske idéunivers på en og samme tid noget, som

vores egen 'tidsånd' kan spejle sig i, og noget 'fremmed', der i den grad er en følge af en bestemt historisk sammenhæng. Og det heroiske ligger da i at påstå, at der er et sæt af linjer og sammenhænge, som knytter reformatorens værk til den videre udvikling i nyere tid, ja, helt frem til dagens Danmark.

Derfor må man selvsagt forsøge at skelne mellem på den ene side Luthers idéer som noget tidsbestemt og på den anden side deres mange eftervirkninger, der i høj grad præges af et samspil mellem hans egne synspunkter og den tolkning, de er blevet genstand for, og som udspringer af andre tiders forestillinger, begreber og interesser.

Når fx daværende statsminister Anders Fogh Rasmussen i forbindelse med Muhammedkrisen i 2006 skrev:

Det afgørende i den sammenhæng er imidlertid, hvordan religionen påvirker samfundet og dets indretning. I mit syn på religion og samfund er jeg stærkt påvirket af Jesu berømte ord: Giv kejseren, hvad kejserens er, og Gud, hvad Guds er. Med Luthers toregimente-lære er det nærliggende at tage disse ord som udgangspunkt for en skelnen mellem det verdslige og det åndelige, mellem det politiske og det religiøse. At give Gud, hvad Guds er, og kejseren, hvad kejserens er, indebærer derfor også for mig, at staten skal holdes fast på ene og alene at være verdslig myndighed (Rasmussen 2006).

er det interessante spørgsmål, om han er på Luthersk grund, eller om han spejler en opfattelse, som snarere må henføres til konfessionelle og liberale teologers tolkning i slutningen af det 19. og begyndelsen af det 20. århundrede – for slet ikke at tale om denne tolknings konsekvenser i 'de tyske kristnes' gøren og laden i 1930'ne.

Der kan anføres en 'mere teknisk' argumentation for mit heroiske forsøg. Hvis det er rigtigt, at det danske samfund aktuelt befinder sig i en omstillingsfase fra en klassisk velfærdsstat til en konkurrencestat, kan man interessere sig for en sammenligning mellem de to samfundsformer. Det kan være en vanskelig øvelse, men den lettes, hvis man kan sammenligne de to samfundsformer hver for sig med en normativ tredje standard. Lader man nu denne være den Lutherske socialetik, kommer man sammenligningen mellem velfærdsstat og konkurrencestat nærmere, fordi man kan identificere deres ligheder og forskelle i forhold til den samme normative standard.

Herved bruger man den Lutherske socialetik, ligesom økonomer anvender 'atomistisk konkurrence' som en standard, når de sammenligner to imperfekte markedsformer.

Mens jeg har skrevet bogen, har jeg ofte tænkt på Juan Luis Vives' bemærkning i et brev til hans ven juristen Francis van Craneveldt: "Jeg har et arbejde

i gang med sådanne konklusioner, at jeg ikke vil afsløre dem for dig, fordi du vil tro, at jeg er blevet tosset” (citeret efter Tobriner 1999, 17).

Fra Luther til konkurrencestaten ligger i en dansk sammenhæng i forlængelse af Tim Knudsens (red.) bog *Den nordiske protestantisme og velfærdsstaten*, der i 2000 udkom fra *Center for Europæisk Kirkeret og Kirkekundskab* – forløberen for FEKK. Der er også en sammenhæng til FEKK-udgivelsen fra 2005 *Velfærdsstat og kirke* redigeret af Jens Holger Schjørring og Jens Torkild Bak.

Mens jeg er ved forlæg til denne bog, må jeg også nævne det store seksbindsværk *Dansk Velfærdshistorie*, der udkom i årene 2010-2014 redigeret af mig selv i samarbejde med professorerne Klaus Petersen og Niels Finn Christiansen, ligesom jeg trækker på min bog fra 2014 *Pligt & Ret, Ret & Pligt, Refleksioner over den socialdemokratiske idéarv*.

Det nye i denne bog er, at jeg bygger på et forsøg på at inddampe den Lutherske socialetik som grundlag for mine vurderinger. Den eneste, der har forsøgt noget lignende, er historikeren Uffe Østergaard (2005), der i sine overvejelser om *Lutheranismen og den universelle velfærdsstat* gør et behjertet forsøg på at beskrive ‘Lutheranismens sociale doktrin’ (Østergaard 2005, 160-166) uden dog at gå dybere ned i det Lutherske idéunivers – men dog dybere end de fleste andre ‘overfladeanalyser’ har gjort.

Jeg har søgt at grave et spadestik eller to dybere. Resultatet fremgår af kapitel III. Det indeholder en stor mængde citater fra det meget omfattende Lutherske tekstkorpus. Hvor der er tale om skrifter, der er oversat til dansk, anvender jeg de eksisterende danske oversættelser. Enkelte citater fra kilder på latin, der ikke findes oversat, har jeg nok fundet frem, men de er oversat til dansk af min søn, professor i religionsvidenskab ved Aarhus Universitet, Anders Klostergaard Petersen, som jeg takker for denne bistand. I det hele taget optræder alle citater i bogen i en dansk version, og er der ikke henvist til oversættere, skyldes oversættelsen mig. Alle henvisninger er til *Kritische Gesamtausgabe, Weimarer Ausgabe* (WA), hvis første bind udkom i 1883.

Om end der, som nævnt, er tale om en heroisk øvelse, når en præmoderne, senmiddelalderlig tænker knyttes sammen med de efterfølgende 500 års udvikling, er det mit håb, at bogen understøtter den tanke, at der er en sammenhæng ikke bare mellem kirkens forhold til staten, som jeg kun knapt berører, men også mellem den Lutherske forkyndelse og den socialpolitiske udvikling i Danmark. Den kan forhåbentlig også yde et bidrag til den stedfindende debat om bevægelsen fra velfærds- til konkurrencestat, og – MÅSKE – en folkekirkelig besindelse på kirkens Lutherske arv.

Det kan forhåbentlig også ses som en nyttig øvelse, at Luther her læses af en ikke-teolog, som i højere grad giver plads for en Luther-læsning, der ikke

kun fokuserer på Luther som kirkelig reformator, men også tildeler ham en rolle som socialkritiker og samfundsmæssig reformator. Det er et perspektiv, der også fortjener at blive understreget på tærsklen til fejringen af 500-året for de 95 teser den 31. oktober 2017.

For at lette min læser åbner hvert kapitel med et ikke navngivet afsnit, der opsummerer kapitlets hovedpointer. Læseren vil da vide, hvad der er i vente.

Svinkløv i maj 2016
Jørn Henrik Petersen

Indledning

Man kan argumentere for, at den særlige danske velfærdsstat i sig selv er et sådant udtryk for, at kristendommen er trængt ind i alle samfundets, hverdagslivets og det sociale livs forgreninger. Vi er kristne uden at sige, at vi er kristne og næsten uden at gå i kirke.

Carlsen, 2006

Velfærdsstatens mest udarbejdede manifestation, som vi finder i Sverige, er skabt af venstreorienterede i en særdeles sekulariseret stat – ofte i opposition til kirkefolket. Det er ikke sandsynligt, at velfærdsstaten ville blomstre i civilisationer, hvor næstekærlighed og velgørenhed ikke havde været prædikeret i generationer, og dog er dens etablering i Skandinavien i hovedsagen sat igennem af generationer af ateister eller lunkne troende. Den er et produkt af en politisk kamp om fordeling af indkomst og privilegier, ikke en gave fra himlen.

Zetterberg 1984, 89-90

Der må være en forklaring på Gustav Adolf af Sverige, Grundtvig, folkehøjskole- og andelsbevægelse i Danmark og den sociale lovgivning, der så tydeligt adskiller lande, der har været under en Luthersk etik, fra dem, som har været påvirket af romersk-katolsk eller Calvinsk etik.

Forell 1954, 22

Så snart det blev præsternes hovedopgave at betjene hele sognet og ikke alene stormandsfamilien var grunden lagt for det moderne velfærdssamfund. Dette opstod ikke i kølvandet på Socialdemokratiets politik men som resultat af den kristne kirkes overholdelse af Kristi bud: “For jeg var sulten, og I gav mig noget at spise; jeg var tørstig, og I gav mig noget at drikke; jeg var fremmed, og I tog jer af mig; jeg var nøgen, og I gav mig tøj; jeg var syg, og I tog jer af mig; jeg var i fængsel, og I besøgte mig” (Matt. 25, 35-36).

McGuire 2008, 234

Uanset hvad socialdemokratiske partiprogrammer og generationer af partimedlemmer har sagt, er den danske velfærdsstat snarere et resultat af sekulariseret luthernisme i national klædebon end af demokratiseret socialisme. “Danmark for folket” som Socialdemokratiets valgprogram lød i 1934.

Østergaard 2003, 33; 2005, 175

De anførte citater rejser en række væsentlige spørgsmål. Har kristendommen og den Lutherske lære haft betydning for udviklingen af velfærdsstaten? Er der en evangelisk-Luthersk arv, som enten direkte eller i en sekulariseret version har haft og måske har konsekvenser for udvikling og indretning af velfærdsstaten? Kan man se den evangelisk-Lutherske tanke som etisk og kulturelt bærende fundament under velfærdsstaten?

Spørgsmålene giver så meget mere mening, når man læser de finske evangelisk-lutherske biskoppers udtalelse fra 1999 *Towards the Common Good* og samtidig misunder finnerne, at de har hyrder, der tør tale ind i samtidens politiske problemer, fordi de forstår, hvad det betyder at bære på en Luthersk arv. Hvis denne anprisning af de finske biskopper skulle blive opfattet som en kritik af den danske folkekirkes politiske impotens og dens manglende evne til at være 'tidsåndens' modkultur, forstår man mig korrekt.

Biskopperne knytter en tråd mellem velfærdsstat, kirke og Luthersk teologi og understreger, at velfærdsstatens grundlæggende struktur er væsentlig for kirken, fordi den er 'rodfæstet i vores tradition'. De binder et bånd mellem på den ene side reformationens forsøg på etablering af institutioner til bekæmpelse af fattigdommen og på den anden side velfærdsstaten, og de gør det på grundlag af Luthersk-teologiske ræsonnementer.

Det var, skriver de således, en reformatorisk pointe, at Gud fordeler skabelsens gaver til menneskeheden ovenfra og nedad, og det pålægger de kristne en ansvarlighed, så de i næstekærlighed deler ud af skabelsens gaver til dem, der er nødlidende.

Historisk viser biskopperne tilbage til reformationstidens byer, der søgte at eliminere et omsiggribende tiggeri ved i byerne at skabe fælles kasser, som fik deres midler fra kirkernes, klostrenes og stiftelsernes formue og fra gaver ydet af de bedre stillede borgere. Af disse midler skulle de fattige understøttes. Denne tanke blev med reformationen overført til de nordiske lande, hvor det blev (by)rådenes opgave gennem fælleskassens midler at betale lønninger til præster og andre kirkeligt ansatte, at tage sig af de fattige og at finansiere hospitaler, skoler og universiteter.

Den Lutherske sociale tænkning så byen eller kommunen som et sammenhængende fællesskab, der under øvrighedens ledelse og med medvirken af dertil udpegede personer ved brug af den gyldne regel forvaltede det alment gode, dvs. søgte at placere sig selv i den nødlidendes sted. Det skete bedst, understreger biskopperne, når bestræbelserne udsprang af den kærlighed til næsten, de 'kærlighedens gerninger', der forkyndes i evangeliet. Og de tilføjer på bedste Lutherske vis, at princippet om anvendelse af en offentlig autoritet – en øvrighed – er en følge af menneskers iboende selviskhed, der

betyder, at den enkelte først og fremmest tænker på og varetager sine egne interesser.

Det er fællesskabets – statens og kommunens – opgave at modvirke denne selvished og at drage omsorg for de sårbare og dem, der ellers bliver negligeret. På den måde bruger Skaberen øvrigheden til at sikre det alment godes fordeling til så mange som muligt, mens den menneskelige selvished lader goderne hobe sig op som eje for de få.

Biskopperne slutter med at understrege, at de to principper bag kirkens sociale tænkning – fællesskabet og øvrigheden – udspringer af troen på Skaberen, kilden til alt godt, som har placeret kærlighedens lov i alle menneskers hjerter.

Her trækkes m.a.o. en linje fra Lutherskinspirerede fattigforsørgelsesordninger i senmiddelalderen til den moderne velfærdsstats opståen og udvikling – begge som frugt af en Luthersk teologi.

Kaster man så et blik på samfundsvidenskabernes forsøg på at komme til rette med forståelsen af velfærdsstaterne, er det ikke for meget sagt, at disse forsøg i en lang periode var præget af 'religionsblindhed'.

I den traditionelle udforskning af velfærdsstateres opståen og udvikling har de *klassecentrerede tilgange* haft fokus rettet mod konflikter, splittelser og kompromisser mellem forskelligartede interesser båret af forskellige samfundsklasser (fx Esping-Andersen 1990; Baldwin 1990; Korpi 1983; Huber og Stephens 1999; Swensson 2002). De *statscentrerede tilgange* har derimod ikke set staten som et instrument i klassekampen, men som en historisk faktor i sin egen ret. I disse analyser har betydningen af de statslige bureaukratier, den statslige kapacitet og den politiske arv (stiafhængighed) stået centralt (fx Skocpol 1985; Orloff 1988; Pierson 1993).

De relativt få studier, der har inddraget *religion som forklaringsfaktor*, falder for så vidt inden for den gængse ramme, fordi også de ser på konflikter, splittelser og kompromisser. Ikke så meget i et klassebaseret perspektiv, men med vægt på fx forholdet mellem kirke og stat, betydningen af kristen-demokratiske partier eller andre religiøst organiserede aktører (fx Manow 2002, 2008; Kersbergen 1995; Morgan 2002; Castles 1994; Gabriel m.fl. 2013; Kersbergen og Manow 2009).

En mindre gruppe forskere har mere systematisk undersøgt og diskuteret *forholdet mellem religion og velfærdsstatens udvikling*. Nogle har fokuseret på de institutionelle relationer mellem staten og kirken (fx Knudsen 2000, 2003). Andre har studeret *religiøse aktører* uden for det statslige regi eller anlagt en meget bred forståelse af religion, som bl.a. inddrager politiske ideologier og 'civilreligion' (om civilreligion, se afsnittene VII.e og VII.h) (fx Opielka 2003,

2008), eller de har diskuteret Lutheranismens betydning for nordisk politisk kultur (fx Stenius 1997).

Et overordnet spørgsmål har drejet sig om religionens forhold til den generelle moderniseringsproces i det 20. århundrede. Van Kersbergen og Manow (2006, 5) hævder i den sammenhæng, at “forskelle mellem katolicismen og protestantismen samt forskellene mellem forskellige former for protestantisme er væsentlige, hvis man skal forstå, hvorfor forskellige lande valgte en forskellig socialpolitisk udviklingsvej” som del af moderniseringen.

En lignende skillelinje med fokus på Lutheranismens betydning for udviklingen af den nordiske velfærdsmodel findes med lidt forskellige betoning hos en række nordiske forskere. Interessen har ikke mindst været orienteret mod aktører, som på en eller anden måde har haft tilknytning til kirken. Det kan være religiøst inspirerede nationaløkonomer (Kærgaard 1997, 2005a, 2006a, 2006b), kirkelige organisationer i bred forstand (Malmgart 2005, Lützen 1998; Markkola 2000, 2008; Christensen 1995) eller centrale teologiske tænkere og samfundsdebattører (Svenstrup 2000; Kærgaard 2007; Andersen 2010). Det tidsmæssige fokus i disse undersøgelser ligger med en enkelt undtagelse (Tønnesen 2000) på tiden før 1945, dvs. tiden før, velfærdsstaten som begreb blev sat på den politiske dagsorden.

I forskningen er der blevet tegnet konturer af en særlig nordisk Luthersk velfærdsmodel, som typisk betoner det klassiske Weberske argument om Lutheranismens særlige arbejdsmoral eller taler om en særlig sekulariseret nordisk Lutheranisme (Andersen & Rosenbech 2006; Melby et al. 2006). I begge tilfælde trækkes der indholdsmæssige dimensioner frem, men generelt er der i størsteparten af den hidtidige forskning tale om forklaringer og argumenter på et højt abstraktionsniveau, som behandler en historisk periode før velfærdsstatens egentlige gennembrud efter 2. Verdenskrig – en periode, hvor ordet ‘velfærdsstat’ for samtiden var en ubekendt størrelse. Forskningen er ej heller – selv når den eksplicit, som fx hos Sigrun Kahl (2005, 2006), har opmærksomheden rettet mod ‘troddoktriner’ – særlig klar i opfattelsen af, hvad man egentlig skal forstå ved en katolsk, en reformert eller en Luthersk-evangelisk doktrin.

Efter at have redegjort for en række langtrækkende institutionelle og kulturelle konsekvenser af reformationen og betydningen af det skandinaviske forhold mellem stat og kirke for den senere opbygning af velfærdsstaten, slutter Tim Knudsen sine overvejelser:

Men det står tilbage at vurdere, om kirkens "budskab", den skandinaviske lutherske lære, som trosretning også havde konsekvenser for opbygningen af den moderne velfærdsstat. Det gælder såvel princippet om universalisme som den politiske konsensuskultur. Det er usandsynligt, at den ikke skulle have det. At analysere disse konsekvenser nødvendiggør videre studier, end denne forfatter endnu har haft mulighed for. Teologisk ekspertise kunne vise sig nødvendig (Knudsen 2000, 61).

Uden at påkalde mig teologisk ekspertise og uden at gå så langt, som Tim Knudsen foreslår, er det hans tråd, jeg med denne bog udarbejdet i anledning af reformationsjubilæet søger at følge.

Det sker i kapitel I med afsæt i en beskrivelse af den middelalderlige opfattelse af fattigdom, der med den Lutherske reformation blev udsat for en sand kanonade. Det følges af en omtale af, hvordan historikere med forskelligt konfessionelt udgangspunkt endnu i slutningen af det 19. århundrede kunne anlægge meget forskellige synspunkter på de ændringer af fattigforsørgelsen, der så dagens lys omkring tidspunktet for reformationens gennemførelse.

I kapitel II beskriver jeg tankegangen hos Juan Luis Vives, der ud fra et mere generelt humanistisk synspunkt befattede sig med fattiglovgivningen. Om Vives foreligger der efterhånden en omfattende international forskning, mens han synes at være en relativ fremmed fugl i dansk socialpolitisk litteratur. Han er medtaget som en væsentlig tænker, fordi hans arbejde er med til at placere også det Lutherske perspektiv i en mere generel sammenhæng med datidens humanistiske og teologiske debat. Mange ser også i dag de Lutherske bidrag som noget næsten enestående, men de er, hvad den sociale dimension angår, ikke enestående i sig selv, men alene fordi de er indplaceret i en overordnet teologisk forståelsesramme.

Dernæst forsøger jeg i kapitel III at udkrystallisere det Lutherske syn på fattigdom og sociale problemer. Man kunne måske kalde det en delmængde af hans socialetik. Svend Andersen har i en glimrende bog søgt at udvikle den Lutherske politiske etik og at sætte den ind i et nutidsperspektiv (Andersen 2010). Han skelner (p.10) mellem "etikken bag den politiske orden; bag politikken i bestemte politiske områder; og bag de politiske handlinger".

Jeg er mest optaget af den anden kategori, idet jeg prøver at udvikle den del af den Lutherske etik, der vedrører, hvad vi i dag ville kalde det socialpolitiske. Det er selvsagt en delmængde af en mere generel etik, men de udspringer begge af Luthers overordnede tanker om troen og dens betydning. Nok var Luther en flittig bidragyder til tidens debat om samfundsmæssige anliggender, men hans synspunkter udspringer alle af hans grundlæggende teologiske ræsonnementer.

Teologer, der er fortrolige med “kirkens budskab, den skandinaviske Lutherske lære” (Knudsen 2000, 61), vil måske mene, at jeg gør for meget ud af et for dem kendt stof, og at jeg i alt for høj grad gør brug af citater; men det gør jeg nu ikke desto mindre, fordi bogen ikke er skrevet for dem, der i forvejen kender forkyndelsens indhold, men for de samfundsinteresserede, som måtte være optaget af konfessionernes betydning – uden for alvor at have sat sig ind i deres trosmæssige grundtanker. Det kan måske også have en selvstændig interesse at lade Luther fremstå læst gennem en ikke-teologs briller.

Efter at have udkrystalliseret Luthers “socialpolitiske doktrin” bliver den efterfølgende sammenholdt med den socialpolitiske udvikling i Danmark forstået som den faktisk gennemførte sociale lovgivning. Det er et heroisk første forsøg på at se den socialpolitiske udvikling fra reformationstiden til i dag i samspil med det Lutherske tankeunivers – den trosbaserede doktrin; men det er selvsagt en begrænsning, at materialegrundlaget alene er den gennemførte lovgivning. Det siger kun indirekte noget om, hvordan reformationen blev opfattet i den brede befolkning. Hertil kommer det mere grundlæggende problem, om det overhovedet giver mening at sammenstille den Lutherske socialetik med et nutidsperspektiv, i hvilket hverken kirke og religion eller stat og samfund er sammenfaldende størrelser. Kan man overhovedet i et nutidsperspektiv gøre elementer af Luthers socialetik, der er udviklet under en traditionel feudal politisk orden, gældende? Giver det i et nutidsperspektiv mening, når Luther i sin samfundsopfattelse opererer med en klar asymmetri mellem ‘øvrighed’ og ‘undersåt’? Netop den ‘offentlige (øvrighedens) ansvarlighed’, som mange politiske skribenter i det 16. og det 17. århundrede advokerede for, var rodfæstet i den feudale pligt, der spejlede relationen mellem feudalfyrsten og hans undersåtter.

Kapitel IV omhandler den danske socialpolitiske udvikling fra reformationen i 1536 til vedtagelsen af fattigforordningen af 1708. Det drejer sig om udviklingen fra kirkeordinansen fra 1537/39 over de mange recesser – en betegnelse for mange mere omfattende love af blandet indhold, der i perioden så dagens lys. I denne fase er en sammenligning mellem det Lutherske tankegods og den sociale lovgivning simpel. Der foreligger en direkte historisk relation, hvor Lutherske udsagn på det nærmeste genfindes i citatets eller det let omskrevne citats form, og hvor Lutherske motiver og motivkredse er let identificerbare.

Det følges i kapitel V af en drøftelse af udviklingen fra 1708 til begyndelsen af 1890’erne. Det er den tidsperiode, hvor en eksplicit Luthersk påvirket lovgivning går hånd i hånd først med en påvirkning fra den merkantilistiske tænkning og derefter fra en gryende liberalisme, der ledsages af en større skat-

teyderindflydelse. Sammenhængene til den Lutherske tankeverden ligger dels i, at lovgivningen fremdeles indeholder elementer, der nu optræder indlejret i den socialpolitiske arv, dels i, at der er mange 'kirkefolk', der ytrer sig i en socialpolitisk sammenhæng. Ikke mindst bliver relationerne forholdsvis stærke mod periodens slutning. Omvendt er det en periode, hvor den Lutherske arv i ikke ringe grad krydses af store ideologier som merkantilisme og i det 19. århundrede af liberalismen. Hvor man i den forudgående periode meningsfyldt kan tale om en direkte relation, bliver relationen nu mere indirekte og formidlet via 'mellemmænd'. Samtidig er det den periode, hvor den oplyste enevælde afløses af det konstitutionelle monarki med en begyndende tredeling af magten og tilløb til demokrati, selv om grundloven af 1849 kun betød, at 15 pct. af befolkningen eller knap 73 pct. af mænd over 30 år fik valgret. Under alle omstændigheder var der tale om grundlæggende ændringer i sammenligning med samfundsforholdene på Luthers tid. Fx havde det forud for grundlovens vedtagelse været den enevældige, senere oplyste enevældige, monarks opgave at sikre den evangelisk-lutherske tro som 'statsreligion', mens religion efter 1849 fremtrådte som et individuelt anliggende. Samtidig dukkede der i slutningen af perioden et 'proletariat' op, og det fremkaldte både social-konservative tanker og banede vej for en ny socialistisk bevægelse, der rejste krav, som fortiden ikke havde kendt til.

Kapitel VI ser på udviklingen fra socialhjælpsstaten til socialsikringsstaten, der lægger stadig større vægt på et retsprincip. Det sker over tidsrummet fra de tidlige 1890'ere frem mod vedtagelsen af folkepensionen i 1956. Mens den forudgående periode var præget af de bedre stilledes forpligtelse til at yde bistand, flyttes tyngden over på modtagernes ret til at modtage bistand – en tanke, der er senmiddelalderen mere end meget fremmed. Perioden præges af, at de, der tidligere havde været 'holdt nede', gennem deres valgret fik mulighed for at formulere og at gennemføre omlægninger af meget ny karakter. Hertil hører så oplagt retsprincipet, som ikke let lader sig forene med en Luthersk tankeverden. I kølvandet på 'det moderne gennembrud' sker der en sekularisering af samfundet, som betyder, at religion forstået som 'trosmæssige doktriner' spiller en stadig mindre rolle. Det betyder på den anden side ikke, at religion ikke spiller nogen rolle. Religionen antager i stigende grad karakter af et symbolsystem, der som en ramme bestemmer, hvordan mennesker kollektivt tænker det samfund og den kultur, de tilhører. Religionens funktion bliver i stigende grad af moralsk karakter. Den danner et symbolfuldt betydningsunivers, der er bestemmende for samfundets normer og værdier.

Et samfund bliver da et moralsk fællesskab, der består af mennesker med fælles kultur dvs. fælles trosforestillinger, der vedligeholdes ikke mindst gen-

nem overgangsritualerne. Det er jo netop det, der begrunder den høje tilslutning til Folkekirken i en ellers dogmatisk-skeptisk periode, og det er de 4-500 års forudgående evangelisk-Lutherske forkyndelse, der er medbestemmende for den hermed antydede civilreligion.

Mens vi, hvad perioden fra 1536 til slutningen af det 19. århundrede angår, har kunnet tale om direkte og indirekte historiske relationer mellem det Lutherske idéunivers og den sociale lovgivning – om end indimellem krydset af indflydelse fra store rent sekulære ideologier – må vi, når det drejer sig om forholdene i det 20. århundrede, lade relationerne udspænde i et samspil mellem Lutherske trosforestillinger, deres optræden i en kulturel transponering (civilreligion), hvor de kan antage forskellige former og finde forskelligt udtryk, og den sociale lovgivning. De tre elementer optræder da som led i en fælles kulturbestemmende tradition.

Socialsikringsstaten kulminerede, som det vises i kapitel VII, med etableringen af velfærdsstaten i slutningen af 1950'erne. Kapitlet udvikler, dels hvad der betegnes som en socialdemokratisk civilreligion, dels en normativ teori om velfærdsstaten baseret på en human tolkning af Jesu forkyndelse. Begge søges sammenholdt med en klassisk Luthersk forståelse.

Det danner så i kapitel VIII – gennem en tese om civilreligionens sammenbrud på grund af velfærdsstatens indbyggede selvdestruktive kræfter – bagtæppe for beskrivelse af udviklingen mod en aktiveringskultur eller en konkurrencestat. Denne udvikling påbegyndtes fra slutningen af 1980'erne, ja, måske allerede fra midten af 70'erne. Vurderingen af konkurrencestaten hviler da dels på dens forhold til velfærdsstatens normative grundlag, dels på dens forhold til den Lutherske tros- og socialdoktrin.